

7-ги класска класстан дашкаар өөренир «Улусчу ужурлар» эртемнин ажылчын программазы.

Эге сөс

Улусчу ужур-чаңчылдарны чаа езу-биле шинчилеп, ону өөредилге- кижизидилге ажылынга чогумчалыгы-биле ажыглап ажылдап эгелээн Республиканың федералдыг-даа, төп-даа шенелделерже кирген школаларның арга-дуржулгазынга даянып, бо хуннерде бистин республиканың барык шупту школалары «Улусчу ужурлар» кичээлдерин тыва езу-чаңчылдарга даянып, эрттирип эгелээн. Ук кичээлдернин кижизидилге ажылынга салдары аажок улуг бооп турары билдингир.

Тыва чон салгалынга бодунуң материалдыг байлактарын арттырып бээринден аңгыда, сагыш- сеткил байлаан – ужур-чаңчылдарны салгал аразынга үспейн, хумагалыгы-биле дамчыдып чораан.

Эртем-суял сайзырап, кижилернин угаан-медерели чаа үениң агымынче кирип, харын-даа чүгле чогумчалыг материалдыг тала колдап, сагыш-сеткил ядараар деп барган үеде чаагай чаңчылдар кичээлинин ролу кончуг улуг апарган.

Амгы үеде тыва улустуң ужур-чаңчылдарына шинчилел ажылдары уламчылап, янзы-бүрү номнар, программалар хөйү-биле үнүп турары башкылал ажылынга улуг дузаны көргүзүп турар.

Ажылдың үндезини кылдыр «Тыва чоннуң бурунгу ужурларын болгаш чаңчылдарын өөредиринин программазы. 7- 9 класстар», С.Б.Байыр- оол, С.К Монгуш, Ч.Ш. Ондар, С.Ч.Шулуу- Маадыр; «Тыва ужур- чаңчылдар 5- 9» А.К.Ооржак, С.Б.Оюн деп болгаш өске- даа тыва чоннуң бурунгу ужурларының дугайында үнгүлээн өөредилге номнарын алган. Улусчу езу-чаңчылдар деп факультатив кичээлинге даянып тургаш кылган бо программа тыва чоннуң чаагай чаңчылдарын школага эрттиреринин бир вариантызы болуп турар.

Тайылбыр бижик

Тыва ёзу-чаңчылдарны кижизидилгенин янзы-буру хевирлеринге ажыглап болур: куш-ажыл кижизидилгезинге, бойдуска ынак болгаш анаа хумагалыг болурунга, эстетиктиг, этиктиг кижизидилге дээш оон-даа өске хевирлеринге.

Уруглар кижизидилгези чоннуң бодунуң төөгүзүндөн, культуразындан болгаш сүзүүндөн дөстелир деп, М. Б. Кенин-Лопсан санап турар. Программада кезектер уругларның назы-харын, сонуургалын барымдаалап хувааттырган. Уругнун назы-хары бичии болган тудум, оларның чуве сактып алыры быжыг, утгунмас болур. Ынчаарга, он дөрт хар четкен оол-даа, кыс-даа уруг улуг-биче улус-биле харылзажып, бот-боттарының, улуг-бичениң аразында хүндүткелди сагып, тыва чоннуң езу-чаңчылдарын үнелээр, өөренир деп чүлдү медереп-билип эгелээр болур. Амыдыралга эргежок чугула апаргы дег, өгте хамаарыштыр ужурларны өөредир сорулга-биле ук программаны тургузуп кылган.

Ажылды кылып тургаш, тыва ужур-чаңчылдарга хамаарыштыр кылдынган ажылдарын өөренип көрүп, дуржулгалыг башкыларның шинчилелдеринин байлак арга-дуржулгазынга даянган. Мурнуку класстарга кээп турганы темалар кээп болур. Ынчалза-даа башкы бүрүзү ону бот-тывынгыр чоруу-биле уругларның назы-харына дүүштүр белеткээр ужурлуг.

7-ги класска өөредир темаларның бөлүктээшкини:

«Өг – тыва кижинин буянныг уязы. Тыва улустуң оюннары».

1. «Ааткыш кавай- төрөөн черим». Төрөөн чер, кавай деп билиишкин-биле таныжар.
2. Өг –тыва кижинин буянныг уязы. Өгнүң төөгүзү, хевирлери, ажыктыгы, аңаа хамаарышкан езулалдар.
5. Тыва улустуң хоойлужуткан болгаш национал байырлалдары.

7. Кожа –хелбээ өске чоннарның байырлалдары (Алтай, хакас, орус улустун байырлалдары).

8. Наадым – чоннуң ынак байырлалы.

9. Уругларның хар-назынынга дүүшкек оюннар.

«Улусчу ужур-чаңчылдар» кичээлдеринин өөредиглиг сорулгалары :

- уругларга бодунуң төрөөн чонунуң шаг-төөгүдөн бээр туруп келген езу-чаңчылын таныштырып, ону ыдыкшыдып көөрүнге өөредери;

- езулуг тыва кижиниң овур-хевири, мөзү- бүдүжү кандыг чораанын улустуң аас чогаалын болгаш чогаалдарны ажыглап тургаш, делгеренгей таныштырып, бар билиглерин ханыладып өөредери;

- тыва улустуң чаңчылчаан ажыл-ижи-биле чурттап турган база амгы үеде-даа чурттап чоруур оран-савазынга даянмышаан таныштырып, мергежил шилип алырынче угланган ажыл чорудуп, келир амыдыралга белеткээри;

- бурунгу чүдүлге, дагылгалар, ужурларның өөредиглиг утказын тайылбырлап, долгандыр турар бойдуска хумагалыг чорукка кижизидип, уругларны биче сеткилдиг, дузааргак, кээргээчел чорукка өөредери;

- бодунуң төрөөн чериниң (кожуунунуң) онзагайы-биле таныштырып, алдарлыг кижилерин танып ап, оларга чоргаарланып чоруурунга өөредери;

- кожа-хелбээ чурттап чоруур чоннуң байырлалдары-биле таныштыраы;

- өг-бүле, ада-ие кижиниң хүлээлгелери, өг-бүлениң бюджеди деп билиишкиннер-биле уругларны таныштыраы;

- тыва улустуң уруг-дарыг кижизидеринге кандыг хамаарылгалыг, чаш төлдү кадык-чаагай кижизидериниң айтырыгларын канчаар шиитпирлеп чораанының дугайында билигни бээри.

Кижизидилгелиг сорулгалары:

- уругларны чоннуң ыдыктыг чаңчылдарын сагып чоруур, бедик культурлуг, кижизиг кижилер болурунга кижизидер;

- күш-ажылга ынак, мөзүлүг чаңга уругларны чаңчыктырып кижизидер;

- долгандыр турар бойдуска хумагалыг болурунга, бойдуска хамаарылгалыг езу-чаңчылдарны сагып чоруурунга чаңчыктыраы;

- ава, ача кижиниң хүлээлгелерин медреселдиди-биле билип, өг- бүле амыдыралынга бичиизинден белен болуп, уруглар кижизидилгезиниң айтырыгларын сайгарып чоруурунга кижизидер;

- каяа- даа чорааш, бодун тыва кижини мен деп медресеп билип чоруур национал чоргааралды уругларга оттурар.

Өөреникчилер

- «тыва» деп сөстүң төөгүлүг утказын,

- тыва улусчу чаңчылдарны, езулалдарны (ооң иштинде тыва өгге хамаарышкан езулалдарны), ужурларны, дагылгаларны, дойларны, ыдыктарны,

- чоннуң чаңчылчаан ажыл-ижин,

- тыва улустуң байырлалдарын, оюннарын,

- өг- бүледе кежигүннер аразында харылзаа дугайында хоойлу-документилерни,

- өг- бүле бүрүзүнүң сагып чоруур чараш чаңчылдарын билген **турар ужурлуг**.

Программаның тургузуу:

«Өг – тыва кижиниң буянныг уязы. Тыва улустуң оюннары».

1. «Ааткыш кавай- төрөөн черим». Төрөөн чер, кавай деп билиишкин-биле таныжар. – 1 шак;

2. Өг –тыва кижиниң буянныг уязы. Өгнүң төөгүзү, хевирлери, аңаа хамаарышкан езулалдар. – 7 шак, ооң иштинде 1 практиктиг кичээл;

3. Тыва өг улустуң аас чогаалында, шүлүктөрдө. – 2 шак, ооң иштинде 1 практиктиг кичээл;

4. Чайлаг, күзег, кыштаг, чазаг дойлары. Өгнүң шаг төөгүден бээр ажыкты. – 1 шак;
5. Тыва улустуң хоойлужуткан болгаш национал байырлалдары. – 1 шак;
6. Шагаа – чаа чыл уткуурунун байырлалы. – 5 шак, ооң иштинде 2 практиктиг кичээл;
7. Кожа – хелбээ өске чоннарның байырлалдары (Алтай, хакас, орус улустун байырлалдары). – 1 шак;
8. Наадым – чоннун ынак байырлалы. – 7 шак, ооң иштинде 2 практиктиг кичээл;
9. Уругларның хар-назынынга дүүшкек оюннар. – 5 шак, ооң иштинде 2 практиктиг кичээл;
11. Ада- огбениң элээди уругларга чагыглары. – 2 шак; оон иштинде 1 практиктиг кичээл
12. Туңнел кичээл. – 1 шак.

Өг - биле холбашкан езу-чаңчылдарны сагып, эптиг-эвилең чорукка чаңчыгар, өгже кирериниң езулалындан эгелээш, культурлуг чугаалажырынга, байырлажып чоруурунга чедир езулалдарны сагырынга чаңчыгар. Тыва улустуң хоойлужуттунган болгаш эрте- бурунгудан сагып эрттирип чораан байырлалдарын билип база сактып ап, чоруур. Наадым оюннарының дугайында тускай материалдарны чыып, рефераттар кылып өренир.

7-ги класска “Улусчу ужурлар” эртеминге **«Өг – тыва кижиниң буянныг уязы. Тыва улустуң оюннары.»** деп кезектерге хамаарыштыр темаларны чарып эрттирери

Өгнүң төөгүзү. Тыва өг аас чогаалында, чогаалдарда. Өгнүн дериг- херексели. Өг иштиниң кижизидикчи ужур- утказы. Өг иштинде шак-үе санаашкыны.

Өгге аъттыг, чадаг чоокшулап кээриниң езулалы. Өгже кирериниң, өгге олуларының езулалдары. Амырлажыр езулал. Аалга келген кижини хүндүлээр езулалдар: шайладыры, хондулары, үдээри. Аалдажыр чаңчыл. Аалчы кижиниң төрел аалынга кээриниң чылдагааннары. Аалчы кижиниң сөнү. Аалчыны үдээр – хап дүптээр езулал. Өгге улуг улус олурда бичии уругларның сагыыр чүүлдери.

Тыва чоннун шаандан бээр байырлап чораан байырлалдары. Шагаа– чаа-чыл уткуурунун байырлалы. Шагаага белеткел. Шагааның бүдүү хүнү, шагаа хүнүнде, бүдүүзүнде сагыыр чүүлдер.

Шагаа үезиниң оюннары: баг кагары, баг адары, шыдыраа оюннары, кажык оюннары, тевектээри.

Баг кагары, оюннун сорулгазы, киржикчилери. «Баг» деп сөстүн утказы, оюнга хереглээр баг аймаа.

Баг адары. Оюннун дериг- херексели. Баг адары – эрте- бурунгу оюннарның бирээзи.

Шыдыраа оюннарының хевирлери : хөл- шыдыраа, буга- шыдыраа, муң- муң, чирги шыдыраа. Шыдыраа оюннарының тус-тус ойнаар сорулгазы, чуруму, тывылган үези.

Кажык оюннары: дөрт берге, кажыкты чыттырып кагары, дүжүрүп кагары, хожулап кагары. Кажык адары. Кажык- биле аът чарыштылары, бодалажыры.

Наадым– малчыннар байырлалы. Наадымны эрттирериниң үези. Ужур- утказы, чуруму.

Наадым үезиниң оюннары: хуреш, аът чарыштылары, ча адары. Сүр- күчүнүн үш оюнунун төөгүзү. Тываның төөгүзүнде болуп турган Наадымнарының үезинде шүүп турган мөгелер, чарыштарга эртип турган аъттар. Тываның алдар- аттыг мөгелери, ча адыкчылары.

ТАР начыннарының суму, кожууннарга хүрешпес чоранының чылдагааннары.

Эзир- Кара – төөгүлүг аът.

Шагаа, Наадым үезиниң алгыш- йөрээлдери.

Уругларның тус- тус хар- назынынга дүүштүр ойнаар оюннары : сайзанак, хан- дамыр сайзырадыр оюннар, угаан оюннары. Салаалар- биле ойнаар оюннар. Ада- өгбениң элээди уругларга чагыглары.

Календарь-тематиктиг план.
«Өг –тыва кижиниң буянныг уязы. Тыва улустун байырлалдары, оюннары.»

№	Темазы	Үези/ шагы	Эрттирер хүнү	
			план езугаар	херек кырында
1.	Кириилде кичээл. «Ааткыыш кавай- төрөөн черим». Төрөөн чер, кавай деп билиишкин –биле таныжар.	1	06.09	
2.	Өг-тыва кижиниң буянныг уязы. Өгнүң төөгүзү, хевирлери.	1	13.09	
3	Өгнун дериг- херексели. Өг иштиниң кижизидикчи уткалыы. Өг иштинге шак- үе санаашкыны.	1	20.09	
4	Өгге хамаарышкан езулалдар. Өгге ыдыктыг чүүлдер.	1	27.09	
5	Өгге олуларының чуруму.	1	04.10	
6	Өгже киреринин, үнериниң езулалдары.	1	11.10	
7	Аалчыларны уткуур, удээр езулалдар.	1	18.10	
8	Практиктиг кичээл. СТМ «Аалга кирген кижии аяк эрии ызырар...»	1	25.10	
9	Тыва өг улустун аас чогаалында, шүлүктөрдө.	1	08.11	
10	Практиктиг кичээл. Конференция «Өг – биче делегей».	1	15.11	
11	Чайлаг, күзег, кыштаг, чазаг дойлары. Өгнун шаг төөгүдөн бээр ажыктыы.	1	22.11	
12	Тыва улустун хоойлужуткан болгаш национал байырлалдары.	1	29.11	
13	Шагаа – чаа чыл уткуурунун байырлалы. Шагаага белеткел.	1	06.11	
14	Шагаа хүнү. Шагаа үезиниң алгыш-йөрөөлдери.	1	13.11	
15	Шагаа байырлалының онзагай оюннары.	1	20.11	
16	Практиктиг кичээл. «Чаңчылывыс сагып, шагаалажып ойнаал».	1	27.11	
17	Практиктиг кичээл. Школавыста шагаа.	1	10.01	
18	Кожа-хелбээ өске чоннарның байырлалдары (Алтай, хакас, орус улустун байырлалдары).	1	17.01	
19	Наадым – чоннун ынак байырлалы. Эрттирер үези, ужур - уткалыы, чуруму. Наадым үезиниң оюннары. Аът чарыжы.	1	24.01	
20	Мөгө хүрежи.	1	31.01	
21	Эзир –Кара – төөгүлүг аът.	1	07.01	
22	Наадым. Наадымнар хүрежинге шүглүп чораан мөгелер, чарыштарга эртип чораан аъттар.	1	14.01	
23	Ыдык мал деп чул? (аътка хамаарыштыр)	1	21.01	
24	Практиктиг кичээл. СТМ «Ажылывыс түңнээлиңер».	1	28.01	
25	Практиктиг кичээл «Клазывыста биче наадым».	1	06.03	
26	Уругларның хар-назынынга дүүшкек оюннар. Сайзанак.	1	13.03	
27	Угаан оюннары.	1	20.03	
28	Хан-дамыр сайзырадыр оюннар.	1	03.04	
29	Практиктиг кичээл. Салаалар-биле ойнаар оюннар.	1	10.04	
30	Практиктиг кичээл Оюннарга СТМ мөөрейи.	1	17.04	

31	Ада- огбениң элээди уругларга чагыглары.	1	24.04	
32	Практиктиг кичээл. Адаларның чагыынга харыывыс.		08.05	
33	Тыва чаңчылдар дугайында чүнү билир мен? Дискуссия кичээл.	1	15.05	
34	Түңнел кичээл.	1	22.05	

“Улусчу ужурлар” эртеминиң «Өг – тыва кижиниң буянныг уязы.Тыва улустуң оюннары.» деп эгени өөренип дооскан 7-ги класстың өөреникчилери дараазында чүүлдерге өөрөнгөн болгаш оларны билген турар:

- өг - биле холбашкан езу-чаңчылдарны сагыыр;
- эптиг-эвилең чорукка чаңчыккан;
- өгже кирериниң езулалындан эгелээш, культурлуг чугаалажырынга, байырлажып чоруурунга чедир езулалдарны сагыырынга чаңчыккан;
- Тыва улустуң хоойлужуттунган болгаш эрте- бурунгудан сагып эрттирип чораан байырлалдарын сактып ап база байырлап чоруур;
- Наадым оюннарының дугайында билген турар;
- Ада-өгбелерниң чагыын билир.